

Adalékok Ázsia s Kelet-Európa ethnographiájához

a IX-ik s X-ik században.

(III. közlemény.*)

A Volga-bolgárok, a mint *Ibn-Foszlan*ból tudjuk, minden egyes ház vagy kaliba után adó fejében egy-egy marhabőrt adtak királyuknak s ezenkívül szerinte más adóval nem tartoztak. Ennek hasonlóját látjuk az erdélyi székelyek régi szokásai közt. „A székelyektől a király részére ökrökben járó jövedelem legrégibb emlékezetét — írja nagyemlékű tudósunk Szabó Károly — az esztergomi érsekiség 1254 és 1263-iki kiváltságleveleiben találjuk.“ Erről Bonfini következőkép ír Szabó K. fordítása szerint: (a székelyek) „a szabadságot annyira imádják, hogy készebbek lennének meghalni, mint adót fizetni, Magyarország királyainak soha sem akartak adót fizetni, s arra, hogy ezt tegyék, semmi erőszakkal nem lehetett őket kényszeríteni. A mi időnkben pedig csak kéréssel és a király kegyével bírtak arra, hogy a dicső Mátyásnak némelykor házanként egy-egy

*) A megelőző közleményben a következő sajtóhibák kiigazítandók: az 508-ik lap 9-ik sorában Karaseh *Karasehr* helyett; — az 509. l. 9. s. dsaman meratikkum *dsamman fi meratibhum* h.; u. e. l. 2. jegyz. Katads *Khalads* h.; — az 510. l. 12. s. Abrulfarads *Abulfarads* h.; — u. e. l. 12. s. alólól számítva Laocsang *Kaocsang* h.; — az 511. l. első sorában buddhaista *buddhista* h.; — u. e. l. végső sorában urusz *ulusz*, tsah *tsak*, ulusz *uluszi* h.; — az 512. l. első sorában Dsigisz *Dsingisz* h.; — u. a. l. 14. s. kâni *khâni* h. s a 15. s. hadsik *hadsib* h.; — az 513. l. 5. s. irkham *ir-khan* h.; — az 514. l. 6. s. Csimentag *Küen-Lün* h.; 12. s. Sokiul *Sokyul* h.; 14. s. jugár *jugar* h.; 6. s. (alulról számítva) Kazvini *Kazvini* h.; — az 515. l. 7. s. Jögre *Jögra* h.; — az

ökröt adjanak“ (az 1774-ik kiadás 108-ik lapján). ¹⁾ A hun eredetű Volgamelléki bolgárok említett jogi szokásának egyezése a székelyekkel figyelmet érdemlő.

A Volga-bolgárok déli szomszédai a *kazarok* voltak, ezek birodalma az alsó-Volga partjain terjedt el. A IX-ik század második felében a kazar birodalmat keletről a besenyők és uzok, délről a Kaspi-tenger s az alánok, nyugatról a besenyők, magyarok és oroszok határolták. A VIII ik században Kazarország a közép-Volgától dél-nyugatfelé terjedt, melyet keletfelől a Volga-bolgárok s a besenyők, délfelől ugorok, kabarok s Tauris bennszülöttjei, északnyugatfelől különböző szláv törzsek s a mordvinok környeztek; még régibb időkben a kazarok déli szomszédai időnként a persák, hosszabb időn át a *var-khunok* voltak, a kik magukat, mint *Theophylactusból* (VII, 8) tudjuk, avaroknak mondták. *Ibn-Foszlan* tudósítását a kazarokról nemcsak *Jakut* vette át geographiai munkájába, hanem azt *Istakhri* is felhasználta. A kazarok azon időtől fogva vonják magukra a történészek figyelmét, melyben Persia királya *Kobad* a Kaukaszus szorosait befalaztatta, hogy azokon északi lakóhelyeikről ki ne rohanjanak. *Kobad* Kr. u. 491-től 531-ig uralkodott. *Anusirvan* Kobad fia alatt a kazarok és persák egymással folyvást háborúban voltak. *Anusirvan* 580-ban történt halála után előbbieket a persa erődítések daczára *Derbendet* bevették (l. a *Derbendnameh* ²⁾ első fejezetét.) A *Kitab el-Kharads* szerzője *Kodâma ibn-Dsa'far* a fal építőjének Anusirvant mondja. ³⁾

Az *akaczirokról* (Ἀκατζίρ, Ἀκατίρ v. Ἀκαατζίρ) még régibb időkről tudunk s róluk *Priscus* követségi jelentése rendjén Hunfalvy Pál fordításában így ír: „Az akaczir nép több törzsre oszolva külön-külön fejedelem alatt élt. Azokhoz I. Theodosius császár ajándékokat küldte, hogy elvonja az Attilával való szövetségtől s a rómaiakhoz édesgesse. Az ajándékok vivője azonban elvété a sort a

516. l. 1. s. Muktediz *Muktedir* h.; — u. e. l. 11. s. 'Adsáib *'Adsa'ib* h., mahlukát *mahlukát* h.; — 517. l. végső sorában Istakri *Istakhri* h.; — 518. l. 13. s. seghytenek *seghytenenek*; a 14. s. ewkeet *ewket* h.; 519. l. 6. s. Aidur *Aidar* h.; 10. s. alulról számítva Bersula *Berssula* h.; — 521. l. 3. s. „adatait“ után nem olvasandó.

¹⁾ L. „A régi Székelység“ (Kolozsvár, 1890) 188—189 lapján.

²⁾ Kiadta Mirza A. Kazem-Beg (Sz.-Pétervárt, 1851.)

³⁾ L. a de Goeje kiadás 259—260-ik lapjain.

kiosztásnál s *Kuridak*nak, a legöregebb fejedelemnek, nem az első, hanem a második ajándékot adá. Ez azt sértésnek tartván, felhívá Attilát a fejedelmi társai ellen. Rögtön ott is terme Attilának nagy serege, s az akaczir fejedelmek hol elesnek az ütközetben, hol megadják magukat. Attila tehát magához hívá Kuridakot, hogy vegye el részét a győzelemből. De az lest gyanítván, azt felelé, hogy halandónak vajmi bajos isten előtt megjelennie, hisz még a napba sem nézhet mereven, hogyan tekinthetne a legnagyobb isten képibe! Meg is maradt Kuridak a maga fejedelemségében, a többi akaczir nép mind Attilának hódolván.¹⁾ Az *akkaczir* név a. m. *ak-kazir* „fehér kazar“, az *ak* melléknév ugyanis a török nyelvjárásokban fehért jelent, a *Kuridak* személynév pedig a török *kuru-* igetöből képeztetett (l. ö. h. v. az altai *kori-* „védni“ igetöt.) Attila halála után tizenegy évvel 465-ben Kr. u. Priscus szerint a *saragurok*, *urogok* és *onogurok* (magyarok) régibb lakóhelyeikről száműzetvén, a byzánti birodalomba követséget küldöttek. Az avarok a *sabirok*at tartományukból kizavarván, ezek azokkal csatába elegyedtek s az északi tartományaikból kizavart törzsek az őket úzóbe vett avarok elől maguknak új hazát keresendők a hunfajú akaczirokhoz huzódtak s miután számos háborúk után ezeket legyözték, a keleti rómaiak határaihoz jutottak, a kiknek császársa, a thrák Leo, követségöket kitüntetőleg fogadta s gazdagon megajándékozta.²⁾

Anusirvan idejében a kazar *Khakansah* harcosai *Ihran* és *Gulbakh* váraiban állomásoztak, s kormányzója (*hakim*) *Ihran*-ban tartózkodott, mely a *Derbendnameh* szerkesztésének idejében *Avaristan*hoz tartozott.³⁾ annak volt fővárosa. A *Derbendnameh* arról is tud, hogy a próféta négyezer harcost küldött a kazarok ellen s ezen sereg győztesként tért vissza hazájába, diadalmi jelekben gazdag zsákmánnyal. A próféta (*Mohammed*) *Derbend*ről így nyilatkozott: „*Derbend* minden létező város kapuja, mihelyest *Derbend*et *Khazária* népe hatalmába kerítené, kétségen kívül *Fars* és *Adzerbeidsan* országa s határai a kazaroknak meghódolnának.“⁴⁾

¹⁾ Excerpta e Prisci historia. Bonni kiadás, a 184, 185. lapon.

²⁾ Minket itt e helyen a kazarokról szólunkban az id. szöveg következő szavai érdekelnek: ὡσπερ καὶ οἱ Σαράγουροι ἐλαθέεντες κατὰ ζήτησιν γῆς πρὸς τοὺς Ἀκατίροις Ὀβννοῖς ἐγένοντο κ. τ. λ. (L. a bonni kiadás 158-ik lapján.)

³⁾ A török szövegben: *Ihrana Avaristan paj takhti diller (di-r-ler).*

⁴⁾ A török szövegben: *Derbend sehri medsmu' sehirlering kapuszi, hergiah*

A *Derbendnameh* a kazaroknak felesszámú háborúiról emlékezik, így a többi közt egy háborújokról a hidsra 41-ik esztendejében = 661-ben Kr. u., a melyet a *Beni-Umajieh* dynastia első khalifája *Ibrahim* és *Salmanu-l-bahili* nevű vezérei ellen több napon át folytattak (ezen harc leírásában az anachronismus nyilván való). Nem szándékunk jelen értekezésünkben a kazarok történelmével a részletekig behatóan foglalkozni s ez okon nem folytatjuk a *Derbendnameh*ban megírt kazar háborúk felsorolását s csupán történetök főbb eseményeire szorítkozunk.

Heraklios görög császár († 641-ben) a persákkal háborúba keveredvén, a kazarok királyát Tiflisből felszólítja, hogy lenne segítségére. A kazarok 680-ban a bolgárokat legyőzték s Taurist is elfoglalták. 696-ban Kr. u. Tauris meghódítása után a kazarok hatalma az emelkedés oly fokára hágott, hogy II. Justinianus császár üldözői elől a kazar fejedelemhez menekült, ki őt *Bosporus* (ma *Kerts*, melyet *Vospór*nak is neveznek) kapujánál fogadta. A kazar legfőbb fejedelem *Bulan*, (a ki 740 körül áttért a zsidó vallásra) 731-ben az arabokon és örményeken fényes győzelmet vett. Valószínűleg azok a zsidók téríték meg a kazar nemzet egy részét, kiket a byzanti birodalomból isauriai Leo (718—741.) üldözött ki. Ugyanez a Leo fiának, V. Konstantinosnak, *Bulan* kazar khagán leányát jegyezte el, ki mekereszteltetvén, *Irene* nevet nyert. *Bulan* egy álomlátás következtében Kaukasiában *Dariela* és *Erdebil* tartományokba rontott, a honnan hozott zsákmányból, isten dicsőségére zsinagógát építtetett s azt minden szükségességekkel ellátta. Konstantinos *Leo* nevű fia, a ki az uralkodásban utána következett, mert anyai ágon a kazar királyi családból származott, *Kazarnak* neveztetett. 799-ben, a mint *Elmakín Ibn el-Amid*nál olvassuk (meghalt Damaskusban 1273-ban Kr. u.), a kazar khakán leányát *Harun* khalifa vezirje *FasI* vette nőül. 835-ben Kr. u. a kazar khagán Theophilus császárhoz (829—842.) követeket küld azon kéréssel, hogy egy a várépítéshez jól értő egyént bocsátana rendelkezésére, a ki a Don partján a besenyő herohanások megakadályozására alkalmas várat építene. Ez a vár *SarkeI* nevet kapott, a mi „fehér épületet“ jelent.

Derbend sehrini Khazaria thaisfesi zabt ejele bi sek medsmu' Fars ve Adzerbeidsan ve serhadllar onlaring paj takhti olur. (L. a Mirza A. Kazem-Beg kiadás 9-ik lapján.)

Ezen a helyen, hol a Don volt a határ a besenyők s kazarak közt, a kazar őrség háromszáz emberből állott, a kik bizonyos idő elteltével mások által váltódtak fel. Theophilus *Petronas* nevű építésszt küldette, a ki tengeren *Khersonba* ment (a régi *Khersonesos* vagy *Herakleia*)¹⁾ s onnan más hajókkal a Donig evezett s eljutván a megjelelt helyre, a várat az építők hiánya miatt nagy bajjal ugyan, de a khagán teljes megelégedésére építette fel.²⁾

A *Sarkel* nevet a csuvas *sora kila*-val azonosították, Vámbery azonban ezt a névmagyarázatot nem helyesli, szerinte *sar* a. m. a török *sara* „tisztá“, „világos“, *kel* pedig az arab nyelvből kölcsön vett *kil'a* „vár“ rövidített alakja lehet, (l. „A magyarok eredete“ cz. nagybecsű munkája 84-ik lapján).

856. körül Kr. u. az akkori kazar király Mihály császárt arra kérte, hogy országába keresztény tanítókat küldene, ezen kérésre a császár megbízásából *Kirill*, a szláv fajú népek egyik hittérítője ment Kazarországba, a hol ő és társai térítettek a keresztény hitre sokakat. Ekkor történt, hogy Krimben a kazarokhoz siető *Kirill* magyarokkal találkozott, kik a gazdag félsziget vidékeit a Don folyam mellől rohanták meg, felhasználva a reájok nézt kedvező alkalmat, mikor a kazarak egy krimi várost ostromoltak. A szent férfi épen imáját mondta el, mikor a magyarok reá rohantak, fenyegetéseiktől azonban nem rémült meg, hanem tovább folytatta imáját; a magyarok ezt látva, megszelidültek s Kirillt útítársaival együtt szabadon bocsátották.³⁾ *Ibn el-Asir* szerint a kazaroknál az iszlám 868-ban gyökeredzett, a mely adat nincs ellentétben *Elmakin* krónikájának azon tudósításával, a melyben mondva van, hogy a

1) *Kherson* gyér romjai a jelenlegi *Sevastopol* közelében láthatók.

2) *Theophanes* folytatói, a kik felezzszámú elbeszélést Biborban született *Konstantinos* műveiből s az általa eszközölt levéltári összeírásokból merítettek, *Sarkel* építéséről következőképp írnak: κατὰ δὲ τὸν αὐτὸν καιρὸν ὁ τε χαρσιάνος κζαρίας καὶ ὁ Πηχ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλον ἐπεμπον πρεσβευτάς, τὸ κάστρον ὑπερ οὐτοῦ Σάρκελ κατονομάζεται αὐτοῖς κτισθῆναι ἐξαιτούμενοι, ἕπερ ἐρημνέσεται μὲν Λευκὸν οἰκημα, ἔσται δὲ καὶ κατὰ τὸν Τάναϊν, ὅς τούς τε Πατρινακίτας ἐντεῖθεν καὶ αὐτοὺς διαίρηται τῶς Χαζάρους ἐκείθεν, ἐνθα καὶ Χαζάρων ταξεῖσται καθέζονται τριακῆσσι κατὰ χρόνον ἐναλλασσόμενοι. κ. τ. λ. (L. Theophanis cont. lib. III. de Theophilo Michaelis F. a bonni kiadás 122, 123. lapjain.)

3) L. Szamota István „Orosz, szerb és bolgár kútfők néhány magyar vonatkozású adata“ megj. a „Századok“ 1892-ik évf. V-ik füzetében.

győztes arabok az islamot a kazarak egy részével már 690-ben Kr. u. vétették fel.

A X-ik évszázad utolsó évtizedében dúlt bolgár-byzánti háború alkalmából, melyben utóbb tudvalevőleg az etelközi magyarok is részt vettek, *Simon* bolgár fejedelem kazar foglyai orrait levágatva, azokat ilyen megcsúfított állapotban küldötte vissza Konstantinápolyba *Leó* császárnak, kinek a kazarak szövetségesei voltak, mire a császár felette nagyon felháborodott.¹⁾

Egynehány kazar királynak ó-testamentumi zsidó neve volt, így *Obadja*, *Hiskia* Obadja fia, ennek fia *Menasse*, *Khanuka* Obadja testvére, *Isaak* fia, *Sebulon* Isaak fia, *Menasse* előbbi fia, *Nissi* ennek fia, *Menakhem* Nissi fia, *Benjamin* Menakhem fia, *Aharon* Benjamin fia s *József* atyja, *József* stb. *Konstantinos Porphyrogennetos* „de adm. imp.“ czimű munkájából tudjuk, hogy a kazar király a magyarok *πρωτος βοεβοδος*-át, kit *Lebedias*-nak (*Λεβεδιάς*) nevez, *Χελωνδίξ*²⁾ nevű városba hitta azon szándékkal, hogy rábeszélje, ha tudná, hogy magát népe fejedelmének választatná meg, erre azonban *Konstantinos* szerint *Lebedias* nem volt reávehető.³⁾ Azt is olvassuk *Konstantinos* id. művében, hogy a kabarok a kazaroktól elválván, a magyarokhoz csatlakoztak s ezeket megtanították a kazarak nyelvére.⁴⁾ *Lebedias*-nak, illetőleg *Előd*-nek, meghívata *Khelandia* városába 889. körül történt. *József* kazar király *Khasdai*-hoz intézett híres levelét 960-ban írta, a melyben a Jugra földén lakó népeket adófizetői közt említi.⁵⁾ Krimnek a kazarak leginkább észak-keleti részeit lakták s a gót

¹⁾ Ezt *Theophanes* folytatóinál a következő szövegben olvassuk: *συμβολῆς δὲ ἐν Μακεδονίᾳ γινομένης ἤρτωνται Ῥωμαῖοι, καὶ κατασφάττεται αὐτὸς τὸ Κρηνίτης καὶ ὁ Ἀρμένιος Κουρτίκης καὶ ἄλλοι πολλοί. ἐπεὶ δὲ καὶ Χαζάρους κατέσχευεν ὁ Συμεὼν τῶν ἐκ τῆς ἑταιρείας τοῦ βασιλέως Λέοντος, τὰς αὐτῶν βίνας ἀποτεμών εἰς αἰσχύνην τῶν Ῥωμαίων ἐν τῇ πόλει ἀπέστειλεν ὡς ἰδὼν ὁ βασιλεὺς, καὶ θυμοῦ πληθεὺς, κ. τ. λ. (Ugyanerről *György* szerzetes Leóról Basilius fiáról írt könyvének illető helyén.) L. a bonni kiadás 358-ik lapján.*

²⁾ A jelenlegi *Kalandschah* a krimi félszigetben Perekop felett.

³⁾ L. az id. mű 38-ik fejezetében.

⁴⁾ Ὅθεν καὶ τῆν τῶν Χαζάρων γλῶσσαν αὐτοῖς τοῖς Τούρκοις ἐδίδαξαν κ. τ. λ. (L. a 39-ik fejezetet.)

⁵⁾ L. „Der Chazarische Königsbrief stb.“ von Dr. Paulus Cassel (Berlin, 1877).

és bolgár nép taurisi maradványait adózóikká tették. *Ibn-Haukal* (976. körül írt Kr. u.) geographiájában az oroszoknak egy a bolgárok és kazarok birodalmába a hidsra 358-ik évében (Kr. u. 968-ban v. 969-ben) tett berohanásáról következőképen ír: „Bulghar egy kis város, nagy területe nincsen, arról nevezetes, hogy ezen országoknak (a Volga-melléki Bulgariának, Kazarországnak stb.) kikötő helye. Ezt a várost az oroszok a hidsra 358-ik évében mindenéből kifosztották, valamint *Khazarant*, *Itilt*, *Szemendert* (három kazar város) s innen aztán azonnal Rumot s Andalsziát támadták meg.“¹⁾ Szintén *Ibn-Haukal*-tól tudjuk, hogy *Khazarannak Itil* város keleti részét hitták.²⁾ *Semender* városról, mely *Itil* és *Derbend* közt feküdt, *Ibn el Wardi*, ki adatait *Ibn-Haukal* geographiai munkájából merítette, ezeket mondja: „régén egy nagy város volt, hanem az oroszok elpusztították (fekharabatha er-rus). Ugyanerről a városról *Ibn-Haukal* így ír: „sok kert van benne; azt mondják, hogy kerülete körülbelöl negyvenezer szőlőtökét foglalna magában. *Dsordsanban* a hidsra 358-iki évében kérdezősködtem e város felől, mikor még tudtak róla (likarib 'ahd beha). -- Mohammedanusok és másféle vallásfelekezetűek lakják, azoknak mecseteik, a keresztényeknek templomaik s a zsidóknak zsinagógáik voltak. Mindezeknek neki estek az oroszok s elpusztítottak mindent, mivel az *Itil* partján a kazarok, bolgárok és burtaszok bírtak s mindazt birtokokba kerítették s az *Itil*-melléki nép részben *Bab el-abwab* (*Derbend*) szigetére menekült, hol magát védelmi helyzetbe tette, részben *Sijah-Kuh* („fekete hegy“) szigetén keresett menedéket, hol folytonos félelem közt voltak.“ *Ibn-Haukal* „Kitab el-meszalik ve el-mema'ik“ cz. munkájának még egy másik helyén is tesz említést az oroszok pusztító hadjáratáról a következőkben: „Nagy Bolgárország észak felől határos *rum* tartományával (*rusz* olvasandó), feleszámú népség lakta s a bolgárok oly hatalommal bírtak, hogy annakelőtte a *rumi* birodalomnak velek határos tartományaira adót vetettek. Benső Bolgárországot (*vebulghar ed-dakhil*) keresztények és mohammedanusok vegyesen lakták. Napjainkban (976. körül Kr. u.) a bolgároknak, burtászoknak, kazaroknak mi sem maradt meg abból, a mi régén volt. Az oroszok reájok törtek, őket

¹⁾ L. a de Goeje kiadás 14-ik lapján.)

²⁾ *Nissf el-medinet el-ma'rufet be Itil es-sarki*).

tartományaiktól megfosztották s azokat sajátjaikká tették s a kik tőle menekülhettek, a közeli vidékekben tartózkodtak, ragaszkodásból hazájok határaihoz s remélték, hogy előbb vagy később az ellenséggel kiegyezhetnek s annak fenhatósága alatt hazájokba visszatérhetnek.“¹⁾ *Istakhrinál* szintén szó van *Semender* számos kertjeiről, a szállóitókék számát azonban *Istakhri* nem negyvenezerre, hanem négyezerre teszi.²⁾

A Volgától egész a Fekete-tengerig terjedő kazar birodalom különböző törzsek szállásaiból állott, melyek főnökeit az arab írók ép úgy nevezhették *melikeknek*, mint a bolgár törzsekéit. Innen lesz megfejtendő azon körülmény, hogy néha ugyanazon időben különböző valláson levő királyok említetnek; így említetik *József* zsidó valláson levő király uralkodása idejében egy az islam tanait valló király, mint a hogy ezt „Adalékok Krim történetéhez“ című dolgozatomban felhoztam³⁾ s ennek kapcsán azon véleménynek adtam kifejezést, hogy a kazar birodalom kisebb alkirályságokból állott. Ez a vélemény oda módosítandó, hogy a törzsrendszer a kazaroknál is épen úgy meg volt, mint a többi török népnél. A kazar birodalom igen távol esett az egyöntetű birodalmak szerkezetétől, mert több nemzetiséget és vallást egyesített magában s mint említők, a törzsek fejei nagy hatalommal voltak felruházva.⁴⁾ Ezen szerkezet elejénte ugyan erőssé tette a kazarok birodalmát, de később hanyatlásának s meggyengülésének egyik főoka lett. *Ibn-Foszlan*, a kazar dolgok jeles ismerője, nyilván mondja, hogy kétféle kazar van, u. m. fehér és fekete⁵⁾ s *Ibn-Haukal* a tiszta kazar nyelvet megkülönbözteti a kazarok egy másik nyelvétől, illetőleg egy másik Kazarországban beszélt nyelvtől. Bizonyára a kabar törzsek voltak azok, kik azt a másik kazar nyelvet beszélték, melyet *Ibn-Haukal* nem tiszta kazar nyelvnek mond s ezek voltak azok, kik Konstantinos szerint *Etelközben*, illetőleg *Lebadiában* egyesültek

¹⁾ L. de Goeje kiadása 286-ik lapján.

²⁾ L. a Le Goeje kiadás 222. lapján.

³⁾ Budapest, 1873. a 15-ik lapon.

⁴⁾ Ezen *melik*-ektől különbözött a kazarok *isa*-ja, a ki az állami ügyek főintézője s háborúkor a hadsereg fővezére volt.

⁵⁾ L. „De Casaris stb.“, kiadta Frähn a „Memoires de l'Academie Imp. des Sciences de St.-Petersbourg“ VIII-ik kötetében.

a magyarokkal. A kabarok talán azon *aorsok* utódai, kik a hunok nyugoti hadjárata előtt a Volga alvidékén említettnek s kiket Koskinen az *erza-mordvinok* őseinek tart. A kazarak taurisi birodalmát, mely az egész nagy kazar birodalom gyöngyét alkotta, a besenyők a IX-ik század közepe körül nem egész kiterjedésében ugyan, de nagyrészt meghódították s a kazarak hatalma e veszteség után utóbbi, időnként való felcsillamlásai s ragyogása daczára is mindinkább hanyatlott. A kazarakat *Sarkei* nevű várak (épült 835-ben) a besenyők ellen meg nem védhette, pusztulásokra külellenség s belvillongások működtek közre. A belvillongások egyikének következtében történt a kabarok csatlakozása a magyarokhoz s a magyarok se igen támogatták ekkor már a kazarakat, mert különben nem fogadták volna be magok közé a tőlük elpártolt három kabar nemzetiséget. A kazar-magyar barátság ugyan ezután kevéssel ismét helyre állott, a mint erről *Előd* meghívása *Khelandia* városába tanúskodik s ezt eléggé megmagyarázza az a körülmény, hogy közös ellenségek, a besenyők mindinkább fenyegető állást foglaltak el mindkettőjünkkel szemben, de a kazarakkal többé nem közvetlenül szomszédos magyarok, a kik ekkor már inkább nyugat fölé néztek, mint kelet felé s a besenyőkkel, különböző szláv törzsekkel s (utóbb a Dunamelléki bolgárokkal tartós háborúban állottak, bizony a kazaraknak többé segítségére nem lehettek. *Szviatuslav* oroszaival 968-ban, mint fennebb láttuk, a kazar birodalomba beútvén, azt sokféleképen nyomorgatta. 1015-ben *Basilius* byzanti császár, a ki a következő évben a Dunamelléki bolgárokat is legyőzte, az oroszok akkori fejedelmével I. *Wladimir*rel szövetségre lépett, hogy a kazar birodalom Donparti maradványait együttes erővel megsemmisítsék. *Thulides* kazar királyt *Basilius* tengeren (a tengernagyot *Mongos*-nak hitták), a kiewi orosz fejedelem pedig szárazföldön egyidejűleg támadták meg s *Thulides* csatát veszítvén, a szövetségesek foglya lett. A kazar nép állami önállóságát elveszítvén, nemzetiségét Taurisban s a Don mellett még darab ideig megtartotta.⁴⁾ A magyarok egy része a kaukazusi tartományban hosszabb időn át élt a kazarak névszerinti fenhatósága alatt; majd mint szövetségesik részt vettek háboruikban. Lebadiában való megtelepedésök igen való-

⁴⁾ L. id. értekezésem 16-ik lapján.

színiüleg a kazar főkirály engedelmével s azon reményben történt, hogy a kazarokat az oroszok és besenyők gyakori betörései ellen megvédelmezzik. A kazar király bizonyára azt is reménylette, hogy szövetségesei felett fenhatóságot fog gyakorolni, talán hagyományból tudva, hogy ez egyszer így volt. Mindezen számításában, mint fennebb láttuk, csalatkozott. Tudjuk *Ibn-Rosteh*-ből, hogy a kazaroknál nem a *khakan*, hanem az *isa* gyakorolta a hatalmat, s a magyaroknál is nem a *kende*, hanem a *dsile* (gyula) [kormányzott. Ezt az intézményt a magyarok a kazaroktól vették, a kikkel mint fennebb említők, hosszú időn át érintkeztek; előbbenieknél azonban ez az intézmény oly mereven nem fejlődött ki, mint utóbbiaknál, a kikenél p. o., mint alább látni fogjuk, az *isa* néha még a *khakan* által kötött szerződést sem tartotta tiszteletben. Különben ezen viszonyt illetőleg az arab írók nem mentek túlzástól. A másodkirály intézménye, úgy látszik, persa eredetű, csakhogy a kazarok jogkörét még szélesítették s azt állékonyabbá tették. A byzanti írók közül néhányan, így *Niketas Eugenianos*, *Anna Komnena* s mások a persa nagyvezért ἀρχιστρατήγης vagy ἀρχιστρατηγός-nak nevezik; a kazar *isa* ezen két hivatal jogkörét egyesítette személyében s ezen a közigazgatást a hadsereg vezényletével egyesítő főtisztséget nevezték a mohammedán hitfelekezet népei *vizarat*-nak. A bagdadi udvar első főméltóságát a khalifa után, különösen azóta, hogy a török nemzetiségűek magokhoz ragadták a főhivatalokat, az arab írók *sultan*-nak is nevezték (l. Freytag „Select. ex hist. Halebi“ 86-ik lapján olvasható megjegyzését). Különben *sultan* khalifát is jelent, így p. o. *El-Makin*-nál (meghalt 1273-ban Kr. u) *dar es-saltanat* a. m. *dar el-khalifa*.¹⁾ A főkirálynak *Ibn-Rosteh* szerint a hatalomnak csak neve volt meg, népe nem neki, hanem az *isa*-nak engedelmeskedett.²⁾

Istakhri „Kitab maszalik stb.“ cz. munkájában a kazar uralkodóról s kormányzóról így ír: A legnagyobbk közöttük *kazar kha-*

1) L. Frähu „Die ältesten arab. Nachrichten über die Wolga-Bulgharen stb.“ az 567-ik lapon. A *Kudatku-Bilik* cz. könyvben (készült 1069-ben) *adsib*-nak (arab. *hadsib* tulajdonképen „ajtónálló“) nevezetik a vezir. l. Vámbéry kiadásában a 94-ik lapon, a 31-ik versben és másutt.

2) *Vel-melik el-atzam innama hu khazar khakan velais lehu min tha'at el-khazar illa el-ism.* (L. de Goeje kiadása 139-ik lapján.)

kan-nak neveztetik (*khakan khazar*) és ez magasabb rangú, mint a kazar király (*melik khazar*), hanem a khazar király az, ki őt legfőbb méltóságába igtatja. Mikor khakánt választanak, elhosszák az illetőt és selyem zsinórral fojtogatni kezdik; midőn már közel van a megfulladáshoz, azt kérdik, hogy hány évig kíván uralkodni, mire megmondja az esztendőök számát és ha ezen évek eltelte előtt hal meg; nincs baj; de ha nem így történik, a mint a mondott esztendőbe lép, megöletik. A khakani méltóság náluk csakis oly család tagjára szállhat, a melyet erre méltónak tartanak. A khakan se parancsokat nem oszt, se semmit meg nem tilthat, hanem ő mindenek közt a legnagyobb. Földre veti magát az, a ki hozzá bebocsáttatik, de csak kevesen járulhatnak elébe, ilyenek az alkirály s a kik az ő rangjából valók (valószínűleg a törzsek fejei) s az alkirály is csak akkor közeledhetik a nagyúrhoz, ha valami jelenteni valója van és a midőn belép hozzá, legott a földre veti magát s ott fetreng előtte, a míg engedelmet nem kap arra, hogy közeledjék. Mihelyest egy nagy sereg csoportosul össze, a khakán kivezetetik, de senki sem láthatja a törökök és pogányok közül, a míg el nem ment, vagy tőle el nem fordult és senki sem támadhat ellene iránta való tiszteletből. És a midőn meghalt és eltemettetett, senki a sir mellett el nem mehet máskép, mint gyalog s mélyen meghajolva a sir láttára s mindaddig lóra nem ülhet, míg tájékaról el nem távozott. A *melik* iránti engedelmisség oly nagy, hogy ha a főemberek valamelyikét halálbüntetéssel sújtja, de nem akarja a büntetést nyilvánosan végrehajtatni, reá parancsol, hogy magát ölje meg s az illető szó nélkül haza megy s parancs szerint véget vet életének. A khakáni méltóság csakis az arra alkalmas egyének valamelyikére ruházható és a midőn az illetőre kerül a sor, méltóságába igtatják s nem nézik azon időben való körülményeit. Egy szavahihető embertől hallottam, hogy ő valamely vásáron egy fiatal embert látott, a ki épen akkor kenyeret árult, azt mondták neki az őt környezőket, hogy a khakán meghalt s hogy nála, ha nem moslim, nincs méltóbb a khakáni méltóságra. Azonban csak olyan lehet khakán, a ki zsidó vallású. Csakis a khakán ülhet a trónra az arany menyezet alá, sátrai a *melik* sátrai felé épülnek s palotája a városban magasabb, mint a *meliké*.¹⁾ *Ibn-Haukal*, a ki a ka-

¹⁾ L. a de Goeje kiadás 224—225. lapjain.

zarokról bővebben értekezik, mint *Istakhri* s a több közt egy elbeszélést szőtt be előadásába, mely utóbbinál nem fordul elő, a khakáni méltóságról némely részben megegyez ugyan *Istakhrival*, de egyébben különbözik tőle. *Ibn-Haukal* ugyanis így ír: „A mi a kormányzatot s az uralkodást illeti, mindez annak kezében van, a ki közöttök a legnagyobb s a kit *khakan khazar*-nak neveznek s ez a *kazar melik*nél magasabb rangú,¹⁾ mivel a *melik* (hivatalában) hozzá köttetett és ő az, a ki hivatalába igtatja. A mikor *meliket* akarnak választani előbbi *melik*-jök halála után, az illetőt a khakán vezeti be, intéseivel látja el, buzdítólag szól hozzá s tudtára adja, hogy minő kötelességei s királyi jogai vannak és mik azok a bűnügyi esetek, a melyekben megbízta, hogy személyesítse, bennök eljárjon, kivévén azokat, melyek nem tőle függnek, vagy az igazsággal ellenkeznek. És gyakran történik, hogy nem tudja az arra alkalmasakat reá bírni, hogy a kormány gondjait magokra vegyék, a kik a midőn ezen intéseket meghallották, félelemből azoktól, a melyeket hallottak, vonakodnak a hivatalt elvállalni, mert a *melik* isten engedelmeiből jár el a reá bízottakban, és ilyenkor gyakran egy másik fogadja el, mivel a hivatást szépnek tartja.²⁾

A khakánt illető tisztelet külsőségeire nézt *Ibn Haukal* majdnem szószerint megegyezik *Istakhrival*. Egy persa szövegben, melyet nemrég más egyéb Tranoxianúra tartozó persa szövegekkel együtt Schefer Károly adott ki, a kazarokról a következőket olvassuk: „Kazarország egyike a török tartományoknak, igen szép népfaja van (de azt nem mondja, hogy e dicséret a különböző népfajok melyikét illeti). A midőn *padisah*-jok élete negyvenedik évét túllépte, a tróntól megfosztják, vagy megölik. Vallások abban áll, hogy a napot és éjjelt, a szelet és az esőt, a földet és az eget imádják, hanem az eget a többenél fejebbalónak tartják “³⁾ *Masudi* szerint az oroszok a kazar királylyal (*Masudi* valószínűleg tévedésből ír *melik*-et *khakan* helyett) 912-ben Kr. u. oly egységre léptek, mely szerint a kazar király azon feltétel mellett, hogy a

1) Eddig a két arab geographus majdnem szószerint egyezik.

2) L. de Goeje kiadása 283—284. lapjain.

3) L. „Description topographique et historique de Boukhara par *Mohammed Nerchaky* stb.“ (Párizs, 1892.), a 291-ik lapon. *Kazwini* a baskirok vallásáról hasonlót hoz fel.

kapandó zsákmány felét neki adják, birodalma vízi útját számokra megnyitotta, a melyen a Kaspi tengerig lehajóztatván, azon átkeltek s déli partjain a Tabaristanban, a persa Irákban s a többi tengerparti tartományokban lakó mohammedánokat hónapokig ölték s vagyonukból kifosztogatták. A midőn visszaérkeztek a Volga torkolatához s a zsákmány felét a királynak megküldették, egész váratlanul a kazar király mohammedán katonái reájok törtek s három napig tartó harcz után teljesen legyőzték s ötezer ember kivételével, a kiknek sikerült megmenekedni, könyörtelenül leöldösték.¹⁾ A kazar katonaság fővezére az *isa* volt s ennél fogva majdnem bizonyosra vehető, hogy az oroszok ezen váratlan megtámadása a főkirály akarata ellenére, az általa kötött szerződés tekintetbe nem vételével az *isa* parancsára történt. De nemcsak az *isa* korlátozta a *khakán* uralkodási jogait, hanem a törzsek fejei is, a kiket a byzánti írók ἄρχοντες-eknek, az arabok *melik*-eknek neveztek. A törzsfőnökeket a kazar khakán a persa királyok példájára helytartóinak szerette nézni, tehette is, de ez az értelmezés mit sem változtatott a dolgok tényleges állapotán. A különböző vallások és nemzetiségek is, mint a hogy már fennebb reá mutattunk, a kazar állam szervezetére gyengítőleg hatottak. A kazar birodalomban a főkirály és az előkelők egy része zsidó vallású volt, a katonák, jelesen a királyi őrhad, legnagyobb részt mohammedánokból állott,²⁾ a köznép egyik nem kis része a keresztény vallást követte, s a ki ezen vallásfelekezetek egyikéhez sem tartozott, mint *Ibn-Rosteh*-nál olvassuk, olyan valláson volt, mely a törökökéhez hasonlít s melyet leghelyesebben *samanismus*nak nevezhetünk.

A kazar birodalom különböző nemzetiségei közül a fehér és fekete kazarokról vagy kabarokról már fennebb emlékeztünk. Ezen kívül még más nemzetiségek is lakták Kazarországot, így oroszok s más szláv törzsekből valók. *Masudi* „Kitáb Murûds stb.“ cz. munkája XVII-ik fejezetében írja, hogy a kazar főváros egyik részében oroszok és szlávok laknak együtt. A kazar hét bíró ketteje

¹⁾ L. a *Kitáb Murûds* stb. cz. munka XVII-ik s nem mint Frähhnél olvassák, XIV-ik fejezetét, l. „Ibn-Foszan' s und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit“ (St. Petersburg, 1823.), a 60-ik lapon.

²⁾ Az islam *Ibn el-Asir* szerint a kazaroknál 868-ban kezdett meggyökerezni.

a mohammedánok ügyeiben a *korán* szerint, a másik két bíró a zsidó valláson levők felett a *tórá*-nak megfelelőleg, megint más két bíró a keresztények felett az *evangelium* szerint; végül a hetedik az oroszok s másféle szlávok s a pogányok pereiben s bűnvádi ügyeikben a józan ész súglatából hozza meg ítéletét. *József* a kazarak királya rabbi *Khisdai*hoz intézett levelében birodalma terjedelméről s azon népekről, a melyek a kazar királyok adófizetői, a következő adatokat közli: „a kazar birodalom a nagy folyam mentén *Georgia* (*Grusia*) északi határától kelet felé négy hónapi járó földre terjed. Az *Itil* folyó partján kilencz különböző nép lakozik falvakban, városokban és várakban s ezek mind adót fizetnek a kazar királynak, a *Georgia* felé lakó népek is egy hónapi járóföld hosszában a kazar király adófizetői; déli irányban *Bab el-abwáb*-ig 15 hatalmas nemzet lakja ezt a földrészt, ezek hegyeken laknak s *Basa* (*Vasa* = *Ossetok*, oroszúl *ossetinzi*) és *Tagat* (az ossetok főtörzse *tagate*) tartományaiban egész a Fekete-tengerig két hónapi járóföld szélességében s szintén a kazarak adófizetői. Nyugatfelé a Fekete-tenger partján tizenhárom hatalmas nép lakik, ezek egytől-egyig adófizetőim. Innen a birodalom határa észak felé fordul egész a *Jaik* nevű nagy folyóig (Menandernél Δάχ = Ural) s e földrészen a népek falak nélkül való falukban laknak, s a pusztában barangolva eljutnak egész *Jugria*ig, számtalanok, mint a tenger homokja; az általok lakott terület négy havi járóföld, ezek is mind adófizetőim. Én magam a folyam torkolatánál lakom s nem engedem, hogy a hajókon érkező oroszok azok területére lépjenek s ép oly kevéssé engedem meg, hogy szárazföldön érkező ellenségeik országukba behatoljanak. Folytonos háborúban élek ezen különböző népekkel s ha őket útjaikban meg nem akadályoznám, elpusztítanák *Ismael* országát egész *Bagdád*ig. Három fővárosom van, az egyikben a királyné lakik szolgálónőivel és eunuchokkal, ennek nagysága a hozzátartozó falukkal együtt 50 négyszeg parasanga s lakosai izraeliták, ismaeliták, keresztények és más, különböző nyelveken beszélő népek. A másik város környezetével nyolcz négyszög parasangára terjed; a harmadikban magam lakom főembereimmel és szolgálóimmal, ez kicsi város, csak három négyszeg parasangára terjed; a folyam keresztül folyik e városon és mi egész télen át benne lakunk, *nisan* hónapjában azonban (márcziusban) kimegyünk a mezőkre s

kertjeinkbe azokat megmívelni tiz parasangára terjedő távolságban. Az egyes nemzetségeknek megvan örökségök, a melyben nyáron laknak s a melynek határai közt vígan töltik napjaikat, senki őket nem nyomorgatja, nincs ellenségök, kitől tartaniok kelljen. Én országom fejedelmei és szolgálaim kíséretében ellátogatok egész az *Arasan* folyamig (*Araxes*, örményül *Eraskh*, georg. *Rakhsi*), hol birodalmom (Persia felé) végződik.¹⁾

A kazar nyelv, mint a hogy ezen tanulmányunknak a bolgárokról szóló fejezetében láttuk, a bolgár nyelvhez hasonlított s különbözött a *burtaszok* nyelvétől, így mondja ezt *Istakhri* (l. a. de Goeje kiadás 225-ik lapján) és mások s ezen adatokból s a nyelv maradványaiból, minők a személynevek, helynevek, méltóságok elnevezései stb. világosan áll előttünk, hogy a kazar nyelv a török nyelvjárások egyikét alkotta. A kazarhoz hasonló a bolgár nyelv leánynyelve a csuvas, ez pedig a török nyelvjárások egyike. *Solovief* a kazari kormányzóságban fekvő *Kremencsug* romjai közt egy régi mohammedán sirkeriben tizenkét felíratra s egy felírat töredékre talált, melyek a *Bolgariban* találtakhoz hasonlítanak, úgy a betűk alakjait, mint az írásmódot és betűket illetőleg. Ezen felíratok nyelve nagyon hasonlít a jelenlegi csuvas nyelvhez.²⁾

A kazaroknak igen valószínűleg irodalmuk is volt; József kazar király rabbi *Khisdai bar Jizkhakhoz* intézett levelében maga írja, hogy levéltárában a régi kazar fejedelmek más fejedelmekkel folytatott levelezéseik őriztetnek s levele egy más helyén arról tudósít, hogy *Obadia* király iskolákat építtetett, a *misnát*, *talmudot*, az imádságokat magyaráztatta, tehát valószínűleg kazar nyelvre fordíttatta. Hogy a kazarok minő írást használtak, nem mondatik; valószínűnek tartom, hogy attúl fogva, hogy fejedelmeik a zsidó vallásra tértek, a héber írás honosodott meg náluk.

József király leveléről szólva, nem tehetem, hogy említést ne tegyek arról, hogy ebben a kazarokkal rokon népek közt *ogor*, ill. *ogri* vagy *ugri* néven a magyarok említetnek, illetőleg az a nép, melyet *Theophylactus Simocatta* a Volga partján említ s a kiket *Zemarkh* (*Menander*-nél, l. a bonni kiadás 301-ik lapján) 569-ben

1) *Kusari*, ed. Joh. Buxtorfius fil. (Basel, 1660).

2) *L'Annuaire des Sciences*, 1879, 3. mars.

Kr. u. szintén kazar területen említ. Priscusnál az *urogok*, illet. *ugorok* és *onogurok* vándorlásairól van szó, a kiket az avarok régi hazájukból kizaklatnak s a kik aztán 465-ben Kr. u. az *akaczirok* szomszédságába kerültek.¹⁾ Cassel Pál a királyi levélben említett *ogrikat* vagy *ugrikat* szintén a magyarokkal azonosítja, sőt tudunkra ő volt az első, ki a kettőnek azonosságát vitatta.²⁾

A kazarokról *Masudi* (id. műve XVII. fejezetében) sok érdekes adatot közöl. A mit a *khakan* teljes visszavonultságáról mond, a ki szerinte lakosztályaiból ki nem léphet, a ki soha lóra nem ül, a kit senki se láthat, a ki az állam dolgaival nem foglalkozik, kétségen kívül túlzás s az ilyen túlzástól a kazar *khakant* illetőleg a többi arab író sem ment. Helyesen jegyzi meg *Masudi*, hogy a kazar *khakan* mindig a birodalom legelőkelőbb családjaiból választatik, ha egyáltalában választásra kerül a sor, mert a kazaroknál, mint a hogy erről *Masudi* is tud, örökösödési egyeduralom volt, mint a kazar főkirályok azon névsorából is látjuk, melyet *József* király id. levele tartott fenn számunkra. *Ibn-Rosteh* tudósítása a kazarokról sokban különbözik *Istakhri* s *Ibn-Haukal* tudósításaitól; utóbbiak maguk is jártak a kazar birodalomban, jelesen *Ibn-Haukal* 969-ben útazta meg Kazarországot, a mikor ott *József* király vagy közvetlen utódja uralkodott. *Ibn-Rosteh* adatait igen valószínűleg *Dseihani* elveszett nagy munkájából merítette. A kazar király hadseregében orosz- és más szláv fajúak is szolgálhattak. A kazarok élénk kereskedést folytattak a bolgárokkal, *Khárizm* lakosaival, az oroszokkal, jelesen *Kiew* várossal, a byzanti birodalom kereskedőivel. *Kazwini* a kazarokról Repiczky fordításában ezeket mondja: „Ők nagy turk törzset képeznek, tartományok a *kapuk kapuján* túl fekszik, mely *Derbend* nevet visel. Két fajt képeznek, az egyikben fehér és kitünő szépségűek láthatók, a másikban barnák, mely utóbbiakat *kara khazar* (fekete khozár) néven hívják. Sátorok alatt lakván, agyagból kevés épülettel bírnak. Vannak vásártérei, fürdőik, (árúikkal) szállni szoktak Atil folyó partjára. Nagy tekintélyű királyuk *belek*³⁾ névvel bír. Van köztük sok moszlim,

¹⁾ L. a bonni kiadás 158-ik lapján.

²⁾ L. „Der Chazarische Königsbrief aus dem 10. Jahrhundert“ (Berlin, 1877.) a 89--90. lapokon.

³⁾ L. ö. h. v. a *Bulan* nevet

keresztyény, zsidó és bálványozó. Ha a nép közt pör támad, azt (a király) birájokhoz útasítja s ő maga nem ártja magát közjük. Minden népségnek van birája. Királyuk téglából épült palotát bir s az Atiltól távol esik (így), és ökvíule másnak téglaeépülete nincs is. Mondják, hogy királyuk nem lovagol négy hónap alatt egyszernél (többször, s mikor lovagol, közte és seregei közt mértföldnyi távolság hagyatik, s ha valaki meglátja, leborúl a földre, s úgy marad, míg a király el nem ment. Ha hadsereget küld ki, s ez meggyőzetik, a megfutamlókat egy lábíg leöleti, ezután nejeiket s gyermekeiket holmijokkal eléhivatja, s őket másnak ajándékozza el, (vagy pedig) megöleti őket (is). Beszélik, hogy mikor királyuk negyven éven túl van, meghitt emberei (országnagyok) leteszik őt, vagy megölik, mondván: „ennek esze már fogyatkozófélben van, s ő az ország kormányára nem való.“¹⁾

Ibn-Rosteh a kazar népről megjegyzi, hogy a besenyők földjétől a kazarok tartományáig tiz napi járóföld van, mely pusztákon és erdőségeken vezet át. Járt utak nincsenek, hanem az útnak mocsáros és erdős vidékeken kell keresztül mennie, ha a besenyők lakta földrésről a kazarok területére akar jutni. A kazar birodalom kiterjedt földrész, melynek egyik határát egy nagy hegység alkotja (a Kaukazus), a melynek völgyeiben *lugar* (? *lezg*) és *talas* (? *tagat*) nevű nép lakik. A hegység egész *Tiflisig* nyúlik.²⁾

GR. KUUN GÉZA.

¹⁾ L. az „Új magyar múzeum“ V-ik évfolyama első kötetének 174—175 lapjain.

²⁾ L. a de Goeje kiadás 139-ik lapján.